

ESKİ SÖZLÜKLERİN EKSİK YÖNLERİ*

Çev: Yrd. Doç. Dr. Uğur GÜLBİL**

Modern Çağda eğitim öğretim, eski çağlarda benzeri görülmeyen bir şekilde, geniş bir alana yayıldı. İlim öğrenmek isteyenler ve öğrenciler, sözlükleri kullanmaya ihtiyaç duydular. Fakat eski sözlüklerde aradığını bulmak, onlara zor geldi. ikâyetler çoğaldı ve ardi ardına geldi. Hatta bazıları, batıdaki, araştırmacıya bol vakit bırakan ve aradığını kolayca bulmayı sağlayan sözlükleri gördükten sonra fasih Arapça sözlüklerin ortadan kaldırılması gerektiğini bile söyledi. Aranana kelimenin en hızlı bir şekilde bulunması yolunu hazırlayan ve bu konuda sana ilk açıklamayı yapan, sözlüklerdir. Bu sözlüklerdeki şikâyete sebep olan durumlar nelerdir? Bu durumları en iyi şekilde Ahmed Fâris eş Şidyâk, el-Kâmûs üzerine yazdığı *el-Câsûs* isimli eseriyle ortaya koymuştur. Her ne kadar o, bu eserinde el-Kâmûsu'l-Muhît adlı eseri eleştirme niyetinde olsa da genel olarak sözlüklerdeki şikâyet noktalarını ve bu şikâyete neden olan ilgili konuları zikretmiştir. el-Kâmûs, şikâyet edilen konular bakımından yalnız kalmaz, bu şikâyetler genel olarak tüm sözlükler için de geçerlidir. Bu konuyu anlatırken el-Câsûs'la birlikte, Butrus el-Bustânî'nin, el-Bustân mukaddimesinde anlattıkları ve Mustafa es-Sekkâ'nın öğretmenler gazetesindeki bazı makâlelerindeki sözlerine bağlı kalacağım.

*Sözlüklerimizin tamamında yer alan eksikliklerden biri tashîftir*¹. Arapça yazı, yazılan harflerin okunuşunu açıklamaz. Bunu açıklamak için ek işaretlere ihtiyaç duyar. Kelimeler, bu işaretler olmadan farklı şekillerde okunabilir. Bu ek işaretlerin doğru yerine konulmaması, yazarın veya ona tâbi olanların ihmâli

* Bu çalışma, Dr. Hüseyin Nassar'ın, "el-Mu'cemu'l-Arabiyyu Neş'etuhu ve Tetavvuru" isimli eserinin 2. Cilt 601 nolu sayfasındaki "Uyûbu'l-Meâcimi'l-Kadîme" isimli bölümün Türkçeye aktarımıdır.

** Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

¹**Tashîf:** Şekilleri aynı kalmakla birlikte harflerin noktalarının veya hareketlerinin değiştirilmesi; yanlış okunması veya yanlış hareketlenmesi demektir (Muhammed Ali et-Tahânevî, *Mevsûatu Keşşâfi Istulâhâti'l-Funûni ve'l-Ulûmi*, Tahkîk: Ali Dehrûc, Beyrut, 1996, 1/449; Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, s. 347).

sebebiyle olabilir ki, bu da hatâlı okuyuşa ve hatalı anlamaya sebep olur. Ebû Ali el-Kâlî'ye kadar ilk sözlük yazarları, bu hatayı eserlerinden giderme hususuna aldırış etmediler. el-Kâlî, *el-Bâri*' isimli eserinde, metinde yer alan kelimeleri harekeledi. Fakat Mecduddîn el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*'inde bu işi tekrar canlandırınca kadar el-Kâlî'den sonra gelenler harekeleme işini yine ihmâl ettiler. Bu çalışma, kelimelerin hareke hatâlarından korunması yolunda önemli bir adımdı. Fakat bu faaliyet, müellifi, her bir kelimeyi diğer bir kelimeyle veya kelimenin harekesini açıklamak için kaydı mümkün olmayan beş kelimeye kadar ulaşan kelimelerle açıklamaya mecbur etti. Bu da, sözlüklerde büyük bir yer kapladı. Ortaya çıkan bu durum, bugün hebâ olmasından sakındığımız uzun bir vakti telef etmektedir. Sözlüklerdeki bu problemin çözümü, ancak dilde bulunan tüm problemler, bütünüyle çözüldüğü zaman gerçekleşir. Modern araştırmacılar, bu problemin çözümü için, latince harflerle yazma, çeşitli hareketlerle beraber bir harfin şeklini değiştirme, bazı harfleri harekeleme ve okunması kolay olan bazılarını ihmâl etme gibi çeşitli öneriler sunmaya çalışmışlardır. Fakat bu problem sadece, bu düşünce üzerinde gerçekleşmemiştir. Biz bu problemin çözümünde sadece bir görüşte karar kılmadık.

Aynı şekilde tashîf, harflerde de gerçekleşmektedir. Çünkü harfler, şekil olarak birbirine benzeyen gruplara ayrılır. Ancak bu harfler, üstüne veya altına konan bir, iki veya üç noktayla birbirinden ayrılır. Harekeler için olan husus, böylelikle noktalar için de olur. Her ne kadar el-Kâlî ve el-Fîruzâbâdî bu duruma özen gösterse de hareketlerin başına gelen ihmâl ve özen göstermeme durumu, harfleri birbirinden ayırt eden noktaların da başına gelmiştir. Problem hâlâ iki tarafıyla çözülmeyi bekleyerek varlığını sürdürmektedir.

Bir dilcinin tashîfden kurtulamaması ve dilcilerin ileri gelenlerinin “tashîf”den kurtulan kim var ki?” ifadesini söylemekten kendilerini alamamaları onun tehlikesine işâret etmeye yeterlidir. Bu konuda el-Askerî de şöyle der: “Netice olarak, dilciler bile tashîf ve tahrîften kurtulamamışlardır. *Basra dil önderlerinden* el-Halîl b. Ahmed, Ebû Amr b. el-‘Alâ, İsâ b. Ömer, Ebû Ubeyde Ma’mer b. el-Musennâ, Ebû'l-Hasen el-Ahfeş, Ebû

Osman el-Câhız, Ebû Zeyd el-Ensârî, Ebu Ömer el-Cermî, Ebû Hâtem es-Sicistânî, Ebû'l-Abbas el-Muberrred; *Kûfe dil önderlerinden*, el-Kisâî, el-Ferrâ, el-Mufaddal ed-Dabbî, Hammâd er-Râviye, Hâlid b. Kulsûm, İbnu'l-'Arâbî, Muhammed b. Habîb, İbnu's-Sikkît, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ali el-Lihyânî, Ebu'l-Hasen et-Tûsî ve Ebu'l-Abbâs Sa'leb bunlardandır.”

Son dönem sözlük yazarları da tashîf'e düşmüşlerdir. Ahmed Fâris eş Şidyâk, el Fîrûzâbâdî'nin tashîflerinin 23. eleştirisinde bu konuya değinir. Peder (Baba) Anastas el-Kirmilî, *Eğâlîtu'l-Lugaviyyîn* isimli eserinin büyük çoğunluğunu, sözlük yazarlarından İsevîlerin okulunu (metodunu) benimseyenlerin hatâlarına tahsis eder.

Kesinbir şekilde, harekeleri ve harfleri bilinmeyen kelimelerin büyük oranda sözlüklerde var olması, geniş çaplı olan tashîfin izlerinden ve alametlerindedir. Kelimelerde harflerin değiştirildiği iddiâ edilen kelimelerin sayısı arttı, sonra da bu değişiklik Arap kabilelerine nisbet edildi ve böylece belki de Arapların asla bilemeyeceği kelimeler îcat edilmiş oldu. Belki de bizi, bu kelimelerdeki fikrî ve şüpheli karışıklıktan kurtaracak tek şey, dil risâlelerinin ve eski sözlüklerin pek çoğunun toplanması ve söylendiği yerdeki anlamına vakıf olunmasıdır. Onlardan bize kalan ve bu yolla bir sonuca varmamızın mümkün olmadığı kelimeler hususunda da iştikâk ışığında hüküm verdik. İştikâka göre, öncekilerden kalan kelimelerin, anlamıyla ortak olan bir şey bulduğumuzda o kelimenin doğruluğuna hükmettik. Eğer iştikâk bulamazsak o zaman kelimenin tashîf edildiği sonucunu çıkardık. Edebiyatçılar ve Arapçayı kullananlar bu konudan yüz çevirip onu kullanmadılarsa, biz onu dilden attık, uzaklaştırdık. Eğer onlar bu kelimeleri kullandırlarsa, biz de onu bıraktık. Çünkü o, bu Arapça ailesinin fertlerinden biri haline geldi ve onunla uyum sağladı.

Belki de biz tashif edilen şeye şunu ilâve ediyoruz: Yapılan şey, bazı âlimler şöhret sahibi olmak ve kelimeleri çoğaltmak konusundaki sevgilerinden, tutkularından dolayı, aslı olmayan kelimeleri vaz' ettiler. Bu durum, Ebû Ömer ez-Zâhid, Sâidu'l-Lugavî ve bir rivayete göre el-Muberrred hakkında şöhret buldu. Bu konu, eskiden beri var olmuştur. Hatta el-Halîl şöyle dedi: “İlminde usta, mâhir olanlar, belki de insanların dillerine, Arap kelâmında

olmayan şeyi, karıştırmak ve sıkıntıya düşürmek için saktular.” El-Ezherî, el-Leysi’yi, İbn Dureyd’i, İbn Kuteybe’yi ve el-Cahız’ı bu gibi şeylerle suçladı. Aynı şekilde İbn Fâris, İbn Dureyd’i açıkça bu konuda suçladı. Fakat işin hakikatine bakıldığında bu iş azdır ve tehlikesi yoktur. Bundan dolayı da fazla eleştiri konusu olmamıştır. El-Ayn ve el-Cemhere dışındaki sözlükler, tashifle suçlanmadı. Bu suçlama delilsizdir. Ancak o iddia doğru değil ve belirsizdir. el-Leys ve İbn Dureyd’e göre, bu konuda söylenen lafızlar, sözlük yazarlarının yalanlamadığı ve bu lafızların çoğunun doğru olduğuna karar verdikleridir. Çözüm amaçlı olarak tashîf konusunda söylenenler, masnû kelimeler için de söylenir.

Şikâyet konularından ikincisi belki de en önemlisi, müelliflerin eserlerinde belirttikleri amaca bağlı kalmamalarıdır. Onların hemen hemen tamamı, ister sözü uzatan olsun isterse muhtasar yazarlar olsun, dili, vâdihı (manası açık olanı), garîbi (manası kapalı olanı), nâdiri (az bulunanı) ve lehçeleriyle ve Arapların kültürlerini veya Arap kültürünü çeşitli yönleriyle (her türlü birikimleriyle) birlikte toplamak istemektedirler. Nihâyetinde sözlüklerimiz her türlü bilginin bulunduğu ve kendisinde kısımların, acayip bir şekilde karıştığı Bâbil Kulesi haline gelmiştir. Meselâ, İbn Dureyd, kelimelerin tamamını toplamayı ister. O, Kuzey Araplarının bilmediği ancak ticaret amacıyla Yemen’deki çok çok uzaklardaki Güney Araplarının bildiği kelimeleri getirir. Aynı zamanda o, Kuzey Araplarının dillerinde çok az dolaşan bir kelimeyi veya çeşitli kabilelerin dillerinde çok az kullanılan nâdir kelimeleri de getirir. İşte İbn Fâris, *el-Mucmel* adlı eseri böyle te’lif eder. Eserini, el-Mekâyis isimli kitabına yazdıklarıyla, el-Hafîl’in mu’cemine (vâdih ve garib kelimeler gibi) aldıklarıyla ve İbn Dureyd’in eserine yazdıklarıyla –ki İbn Dureyd, Yemen ve diğer bölgelerin dillerinde var olan kelimeleri zikretmiştir- doldurdu. İşte bu İsevîler okulunun tâbîleri, öğrenciler için eserler te’lif ettiklerinde, en büyük Arapça sözlüklerden biri olan el-Kâmûs’a müracaat etmişlerdir. Ona eklemelerde bulunmuşlar, ondan çok az kelimeyi çıkarmışlar, belirli bir plan olmadan ondan haziflerde bulunmuşlardır.

Ancak sözlük yazımı konusunda sözü uzatanlara gelince (geniş çaplı mu’cem te’lif edenler); Arapça ve yabancı özel

isimleri, mekan isimlerini, kıssaları, hurâfeleri, tıp terimlerini, batılı ıstılâhları, hatta kum falı terimlerini ve İsrailoğulları, Romalılar, Hintlilerle ilgili Arap olmayan milletlerin durumlarını; kıyâsî müştaıkları ve gerekli olmayan şeyleri kitaplarına doldurdular. Garib kelimelere olan aşırı ilgi, bazı yazarları bu kelimeleri net bir te'vile ve mânâsından uzaklaştırmaya sevk etti. Keşke onlar bu işlerde tek bir metoda göre yürüseler ve bu konuda derinlemesine incelemeye yönelselerdi! Fakat onlar, isimlere önem veriyorlar, bazılarını zikrediyor, diğerlerini ihmâl ediyorlardı. Belki onlar, zikrettikleri kimselerden daha meşhurdular. Bazı ıstılâhlara önem veriyorlar, onları zikrediyorlar, diğerlerini de ihmâl ediyorlardı. Belki o ihmâl edilen kelimeler, dillerde daha meşhur olur ve çok kullanılırdı. Keşke onlar zikrettikleri şeylere i'tina gösterip de dikkat etseler, ta ki açık ve net bir şekil verene kadar sınırlasalar. Eğer bunu yapsaydılar, onların sözlüklerine ansiklopediler gibi itibar eder ve o sıfatıyla hesaba çekerdik. Bu durumda onu sadece bilgisi olmadığı maddelerde kınardık. Bana göre, sözlüklerden bütün bu fenleri, sanatları kesmeli; özel isimlere delâleti olan lakaplar ve dillerde kullanımı çok olan hatta çok ünsiyet kurulan ıstılâhlar hariç hiçbirini sözlüklerde bırakmamalıyız. Diğerlerine gelince, bunlar sözlüklere sokulmaz. Ancak onlardan her bir alan için özel sözlükler vardır. Mesela, özel isimler, özel isimlerle ilgili sözlükler için; mekanlar, ülkeler sözlükler için vs. Bize gereken sözlük için açık ve dakîk bir maksat belirlemektir. Orta ve büyük olmayan Muhtasar Sözlükler konusunda ilgili olan bölümlerde bilgi vereceğiz.

Şikâyet ettiğimiz üçüncü nokta ise, kusurlar, eksikliklerdir. Bu sözlüklerin tamamı, müelliflerinin dili (kelimeleri) toplamaya arzusuna rağmen yetersizdir. Bu güne kadar bir kelimenin anlamını doğru bir şekilde toplayan olmamıştır. İlk sözlüklerin mâzeretleri açıktır. Önlerinde az miktarda kaynak olması ve dönemlerinin bu türden bir sözlük için yeni olması. Yeniçağa gelince, fazla değil belirli birkaç sözlükle, kaynaklar sınırlandırılmıştır. *Lisanu'l-Arab*'ın beş kaynağı, *el-Kâmûs*'un iki kaynağı vardır. Onların önünde uzaklaşmaları gereken diğer pek çok kaynak vardı. *Bu eksikliklerin sebeplerinden biri de, küçük dil risalelerinde ve şiir divanlarında geçen kelimelerin iyice*

*incelenmemesidir.*Hatta söz konusu risale ve divanlarda çoğu zamana anlamını bilmediğimiz kelimelere ve kelime yapılarını bilmediğimiz yapılara rastlamaktayız. Bunun en yakın misâli, el-Mufaddaliyât'ın tahkikini yapan iki Mısırlı muhakkikin, sözlüklerde geçmeyen lafızları ekledikleri bölümdeki keşifleridir. El-Mufaddaliyyat, Arap şiir dünyasında ve bütün şâirlerinde hüccet kabul edilen bir eserdir.

Bu eksikliklerin sebeplerinin ilki, sözlük sahiplerinin dile toplayıcı bir gözle değil eleştirel bir bakışla bakmasıdır. Onlardan hiçbiri, Arapçayı bütün lehçeleriyle veya belirli bir lehçeyi, sözlüğünde toplamaya çalışmamıştır. Onlardan her biri, sahih ve fasihle yetinmeye çalışmışlardır. Arap kabilelerini, dillerine güvenilen fasih kabileler ve dillerine güvenilmeyen fasih olmayan kabileler diye ayırmışlardır. Hükümlerini, Kur'ân ve sanatsal şiir lehçeleri üzerine kurmuşlardır. Ebu Nasr el-Fârâbî, *el-Elfâz ve'l-Hurûf* diye isimlendirilen ilk kitabında: “Kureyş, lehçelerin en fasihi, eleştiri yönünden en iyisi, konuşma anında dile en kolay geleni, işitme yönünden en güzeli, nefisteki şeyleri açıklamada en iyisidir. Onlar, Arapçanın kendilerinden nakledildiği ve kendilerine uyulan kimselerdir. Arapça, Kays, Temîm, Esed'in aralarında bulunduğu Arap kabilelerinden alınır. Bu kabileler, kelimeler en fazla kendilerinden alınanlardır. Garib, i'râb ve tasrîf konusunda onlara dayanılır. Sonra Huzeyl ve Kinâne'nin bir kısmı, et-Tâî'nin bir kısmı gelir. Bunların dışındaki hiçbir şehirlidenve etraflarında diğer komşu ülkelerin bulunduğu el Berârî sakinlerinden; Mısır halkının ve Kıptîlerin komşusu olan Lahm, Cüzzâm'dan; İbrânice konuşan, çoğunluğu Hristiyan olan ve Şam halkına komşu olan Kuzâa, Gassân ve İyâd'dan; Arap Yarımadası sınırında bulunan Yunan'a komşu olması sebebiyle Ta'lib'den; Nabatî ve Fars'a komşu olduğu için Bekir'den; Bahreyn'de Hind ve Fars'lularla iç içe yaşadıkları için Abdu'l-Kays ve Ezdiumân'dan; Hind ve Habeşlilerle karıştıkları için Yemenlilerden; Benî Hanîfe ve Yemâme Sakinlerinden, yanlarında ikame eden Yemen tüccarlarıyla karıştıkları için Sakîf ve Taiflilerden; Arap dilini nakletmeye başladıklarında karşlarına çıkanlara dili naklettikleri için Hicaz sâkinlerinden alınmaz.Çünkü onlar diğer ümmetlerle karıştılar ve dilleri bozuldu.”Alimler ihtiyaç duydukları kabile

isimleri konusunda bazı ihtilaflara düştüler. Fakat onlar, Kabilelerin birçoğunun dillerini terk ettikleri konusunda icmâ ettiler. Sözlük yazarlarının tedvîn ettiği Arapça, uçsuz bucaksız yarımadada birkaç kabilenin konuştuğu özel bir Arapça'dır. O da "el-Arabiyyetu'l-Fushâ" (Fasih Arapça) diye isimlendirilir. el-Arabiyyetu'l-Âmme" (Âmmice) ise, görüldüğü üzere bizden ebedî olarak kaybolmuştur.

*Muvelled*² kelimelerin ihmâl edilmesi ve dilde ona önem verilmemesi de eksikliklerin sebeplerindedir. Nihayetinde pek çok kelime bizden kaybolmuş, Abbâsîlerin içinde yaşadıkları yeni medeniyet ve yeni olgular için ortaya koyduğu mânâlar zâyî olmuştur. Dili, medeniyet kervanıyla birlikte hareket etmemek ve taş gibi yerinde kalmakla suçladılar. Bugünün âlimlerinin bir kısmı günlük hayat dilini âmmiceye bırakmaya çağırışlardır. Genel ve özel lahn kitapları bu eksikliğin bazı yönlerini onarmış ve düzeltmiştir. Fakat iyice araştırmayı isteyen sözlükler olmadığı için onun çoğu terk edilmiştir. Ahmed Teymûr Paşa, Şam'da çıkarılan *Mecelletu'l-Mecmei'l-İlmî* dergisinde yayınlanan makâlelerinde ihmâl ettiği Abbâsî kelimelerinin bir kısmı ile ilgili bizi bilgilendirmeye gayret etmiştir. Bu âmmice dili büyük bir öneme sahiptir. Çünkü bize, bu asırlardaki sosyal, iktisâdî, siyasî hayatın incelenmesinde en önemli neticeler ortaya koyabileceğimiz şahitler verir. Üstelik dilsel hayatın kendisini verir. Fasih Arapça'nın incelenmesinde, araştırılmasında her türlü faydayı bize sağlar.

Bu *eksikliğin ele alınması iki durumda* olur. Sözlük yazarlarının, edebiyat ve örflerindeki sözlere şahitlik eden Arapça lafızlar gibi kullanılmayan kelimeler ki bunların büyük bir kısmını, şiir dîvanlarını ve edebiyat mecmuâlarını araştırdığımız zaman toplayabiliriz. Bu kelimeleri güvenilir ve ilmî bir şekilde ortaya koyabiliriz. Belki de kelimelerin, içinde vârid olduğu siyâkından pek çok mânâya da ulaşabiliriz. Edebiyatçıların sözlerinde

²**Müvelled:** Araplar arasında doğup büyüyen fakat aslen Arap olmayan; yeni bir anlam kazanan Arapça kelime; rivâyet asrından sonra Arapların kullandığı kelime ve ibâre anlamlarına gelir. (el-Cevherî, *es-Sihâh*, Tahkîk: Abdulfâfir Attâr, Daru'l-İlmi li'l-Melâyin, Beyrut, 1404/1984, c. 1-6, s. 554; Mustafa Sâdik er-Râfî, *Tarihu Âdâbi'l-Arab*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1425/2004, c. I, s. 172).

bulunmayana gelince ona üzülmeye gerek yok. Zâten bize ulaşan şey ihtiyacımızdan fazladır.

Müvelled'e gelince, araştırmacıların büyük bir ihtilafa düştüğü bir konudur. Belki de bu ihtilafın sonucudur ki, Dr. Ahmed Emin ve iki hoca Muhammed el-Hıdr Huseyn ve İbrahim Hamrûş arasında el-Mecmeu'l-Lugavî de geçen uzun tartışma da bunu göstermektedir. Çünkü, birinci grup; "Arapça bizim dilimizdir, hayatımıza boyun eğmelidir. Bizimle birlikte gelişir, yaşadığımız zamanla ve bizden sonra gelenlerin zamanı ile uyum içerisinde yürür. Hayat ona boyun eğmemeli, ilerlememizden geri kalmamalı, gelişmemiz için itaatkarlık vasıtası olmalı, bizi geriye gidip orta çağı yaşamaya zorlamamalı... Bizi kuşatan tehlike boyutunu açıklayan Arapça tarihine bir bakış. Abbâsî devletinin başlarında, âlimlerden bir grubun, Arap kabileleri arasında dil müfredatlarını almak üzere seyahat etmeleri göze çarpmaktadır. Onların programı (metodu) şehirlilerden ve sınırlarda yaşayan şehirlilerle karışmış olanlardan da almama üzerine idi. Kendisini bedevîliğe adayan bir kabile varsa o kabile, müfredâtın alınmasına en layık olan kabiledir... Şüphesiz ki onlara teşekkür ediliyor... Fakat hatâ yapılan nokta; Arapçanın sadece onların bir araya getirdiklerinden ibâret olmadığıdır." Şeyhân buna cevap verdi.

İşin garâbetini artıran şeylerdendir ki, üyelerinin ihtilâfına rağmen Arap Dil Enstitüsü, Arapça lafızlar için tarihî bir sözlük yazmaya karar vermesidir. Enstitü, bununla kelimelerin sadece Cahiliye ve Emevî asrındaki tarihçesini mi veya onlardan sonraki asırlardaki tarihçesini mi yazmak istiyor? Eğer ilk iki asır isteniyorsa o asırlarda gayret sarfetmenin gereği yok. Çünkü biz, onlardan önceki asırların çok az bir kısmını biliyoruz. O da 150 ila 200 seneyi geçmez. Ondaki metinlerin çoğu da şüphelidir. İkinci asra gelince, 130 seneyi geçmez. Sanki bununla Arapların hayatı 300 sene kısaltılmış oluyor. Bu kadar kısa bir sürede kelimelerin başına gelen değişiklikler açıklanamaz. Belki de onlar, tarihi bir gelişmeyi, bazı muarrab (Arapçaya uyarlanmış) ve dahîl (yabancı dilden giren) kelimelerin köklerini açıklamak istiyorlar. İş böyle olunca muarrab, tarihî sözlükler dışında başka bir sınıftaki yere yazıldı. Eğer bugüne kadar, bütün asırlarda lafızların gelişimi murad ediliyorsa, onlar lafızları, ilmî, teorik bir çalışma olarak mı

veya pratik çalışma olarak mı istiyorlar? Eskilerin araştırmaları (çalışmaları), Arapça'yı sırf pratik çalışma olarak hedeflemektir. Dil müfredatının çoğu bizden kayboldu ve bu yüzden de bizden şikâyetler yükseldi. Enstitünün hedefi bu. Tarihî sözlükle hedefi, sırf teorik olmazsa, kaybolan kaybolmuştur, kızan kızmıştır. Sanki biz bir şey yapmıyoruz.

Bu müvelled ve muhdes kelimelerin şekillerinden, türlü sözlükler te'lif ederek kurtulabiliriz. Örneğin, sadece fasih lafızlara has kılınan sözlükler vardır ki, bu sözlüklere “*Fasih Arapça Sözlükler*” diye isimlendiririz. Bütün kelimelere tahsis edilenleri vardır ki bunlara da “*Genel Arapça Sözlükler*” diye isimlendiririz. Bu sözlükler tarihî ve lehçe sözlüklerine benzer. Fakat biz bu konuda uyanık olup Genel Arapça ile Âmmice yani halk Arapçasını birbirinden ayırt etmemiz gerekmektedir. Genel Arapça, edebiyat, sanat ve ilimlerde tedvin edilen bütün kelimeleri kapsamaktadır. Halk Arapçası Âmmice ise, konuşma dilidir. Bu ikisinin büyük oranda kelimeleri ortaktır. Fakat bu ikisi bir o kadar da birbirinden farklıdır.

Kelimelerin taksimatındaki, babların sıralanışındaki ve fasılların ortaya konuluşunda takip edilen düzen, sözlüklerimizdeki şikâyetin en önemli sebeplerindedir. Kitabın önceki bölümlerde bunun zorlukları bize açıklanmıştır. Kelimelerin ilk harfinden sonuna kadar alfabetik olarak giden büyük bir sözlüğün bulunmaması başlı başına bu şikâyeti artırmaktadır. Modern sözlük ekolün yaptığı gibi ki bu bizce örnek kabul edilecek en güzel düzendir.

Bazı sarf hükümlerini, özellikle iştikâkı, harflerin kökenlerini, bunlara yapılan ziyâdelikleri gözetmeleri sebebiyle kelimelerin pek çoğunun vaz'ında onların başına gelen şiddetli karışıklık, düzensizlik de bununla bağlantılıdır. Bu durum müellifleri, türediği kökü hususunda sarfçıların ihtilaf ettiği kelimelerin pek çoğunu tekrara mecbur etmiştir. Her kelimenin bir kökü olduğunu iddia etmiş, bir kısmı da bu hususta hatâ etmiştir. Kelimelerin bir kısmı araştırmacıların aklına bile gelmeyen yerlere konulmuştur. Bunlar için sözlükler te'lif edilmiştir. Birbirlerine ihtilaf ederek pek çok kelime farklı sözlüklerde farklı yerlere konulmuştur. Bunun en önemli örneği, *Kûfelilerin sülâsîden*

müştak olarak kabul ettiklerirubâi muzâafdır. Bu konuda bazı sözlük yazarları onlara tâbî olmuştur. *Basralılar ise kökü, aslî madde olarak kabul etmişlerdir.* Bazı sözlük yazarları, kelimeleri, onlara has yerlerde zikretmişlerdir. Muarrab kelimeleri ise pek çok mu'cem sahibi zihinlerden uzak yerlere getirmişlerdir. Örneğin; “الإستبرق” kelimesi, “برق” maddesinde; “الاسفيداج” kelimesi, “سفدج” maddesinde; “الأرجوان” kelimesi, “رجو” maddesinde; “الأندلس” kelimesi, “دلس” maddesinde gelmiştir. Veyahut da bu kelimeleri iki veya daha fazla yerde zikretmişlerdir. Gerçek şu ki, yabancı kelimelerde fazla harfin var olduğunu kabul etmek gârib bir olaydır. Çünkü mezîdin durumu itibariyle, kök harflere yapılan ziyâdeliğe ihtiyacı yoktur. Buradaki durum farklıdır. “الأرجوان” kelimesindeki hemze, elif ve nûn zâid değildir. Muarrab kitap sahipleri, bu kelimeleri alfabetik sırasına göre kabul ettiklerinde doğru bir şey yapmışlardır.

Bu sebeple bu *konudakihtilaflardan* biri de, hemze (أ) bulunan, “ن” bulunan, “و” ile “ي” ile mu'tel olan kelimeler konusundadır. Bazıları hemze (أ) veya nûn'u (ن) aslî kabul etmişler, bazıları mezid kabul etmişler veyahut da hemzenin illet harfinden dönmüş olduğunu söylemişlerdir. Bir kısım dilciler bir kısmını hataya düşmekle itham etmişlerdir. “الأباء، الأشاء، الألاء، الغرقى، الحنطأ، الغرقى” kelimeleri ve diğerleri mehmûz veya mütel konusunda işlenmiştir. Bunun sebebi belki de mehmûz ve mütelin aslının bir olmasıdır. Nûn harfinin kayganlığı daha genel ve daha baskındır. Çünkü o, kelimelerin başına, ortasına ve sonuna gelir. Örneğin; “النجس” ; “الحنزاب” ; “حومانة”. Bu nûnlar aslî mi, zâid mi? Mehmûzla mütel harflerin bir arada bulunması daha şaşırtıcı ve daha karışık durumlardandır. İlet harfi “و” ve “ي”nin mehmûz harfle beraber bulunması bizi bu durumdan kurtarıyor. Kim, “و” ile mehmûz “ي”sının arasını ayırırsa, bu konuda yaptığı hatâlara rağmen övünmeye başlamış olur. Bunun yanında onlar nezdinde kök harflerine göre başka kelimeler de getirmişlerdir. “التوراة” kelimesi “ورى” ; “الدولج” kelimesi “ولج” ; “تخمة” kelimesi “وخم” ; “تراث” kelimesi “ورث” vb. kökünde getirilmiştir.

Bu, zorluk bakımından diğerlerinin üstünde başka bir problemdir. Çünkü eskiler ve yeniler Arapça'nın türemiş bir dil olduğunu savunurlar. Kelimelerin sadece aslî harflerine göre

maddelerdeki yerine konulması, zâid harflerin uzaklaştırılması, bu son harflerin “سألتمونيها” ibâresinde hasredilmesi gerekir. Fakat Sâmi dillerin tamamı arasında yapılan mukayeseli bir araştırma bu sınırlandırmayı küçümser ve başka harflerin de zâid olabileceğini kabul eder. Bu, gerçekten Arapça ve kardeş dillerde meydana gelmiştir.

Bu karşılaştırmalı araştırmayı bırakıyorum. Çünkü Sâmi dillerle ilgili bilgim olmadığı için yerine getirememekteyim. Bizzat bazı Arapça âlimlerinin, zikredilen ibâredeki ziyâde harflere hasredilen teoriyi yıkan sözleri üzerine yapılan başka bir araştırma için bırakıyorum. Eskilerden Ahmed b. Fâris, Arapça rubâi ve humâsî kelimelerin üç yolla te'lif edildiği görüşündedir. Bunlar, *en-Naht, bazı harflerin ziyâde edilmesi ve vaz'dır*. Bizi ilgilendiren ikinci yoldur. Kapsamlı bir inceleme yaptığımızda, Araplara göre “سألتمونيها” cümlesinde toplanan ve zaidliğinde şüphe olmayan bu harfleri hesaba katmadan, “ب، ج، ح، خ، د، ذ، ر، ز، ش، ص، ط، ع، ف، ق، ك” harflerinin de zaididir. Bu duruma göre Arap harflerinden geriye sadece, “ث، ص، ظ، ع” harfleri kalmaktadır. Belki de derinlemesine araştırmalar, bazı zamanlarındaki rolleriyle zâid olmaya sebep olabilir. İbn Faris, bu görüşlerinde yalnız değildir. Ondan önce de bazılarına göre kelimelerin kökleri konusu mevcuttu. Hatta bizzat el-Halîl naht âlimlerinin en büyüğü olarak bu konuya çağrıda bulunmuştur. Zira Arapça, bazı kelimeler ayn harfinin ziyadesiyle var olmuştur. Öyleyse zaid harfleri sınırlama düşüncesi çökmüştür.

Belki de bazı insanlar, “سألتمونيها” harflerinin zaidliğinin sabit, sürekli olduğunu söylerler. Bu harflerin zaidliği ise sabit ve sürekli değildir. İş böyle olunca, kolaylaştı. Öyleyse özellikle küçük ve orta hacimdeki sözlüklerin mukaddimelerinde buna dikkat çekilmesi gerekir. Sözlüğün içeriğinde asla zikretmemeliyiz. Fakat bunun dışındakiler, harflerinin tamamı dikkate alınarak uygun bir yere getirilir. Sigalarında ve mânâlarında sabit olduğu zaman sözlükleri, ism-i fâil, ism-i mefûl, ism-i tafdîl, ismu'l-merre, ismu'l-mekân, ism-i zaman vb. ile büyük bir boşluğu meşgul etmenin gereği yok. Ancak sigalarında şâz olurlarsa veya gelişiminde, maddesindeki aslî mânânın dışında yeni bir mânâ kazanmışlarsa, bütün harflerine bakarak kendisine uygun bir yerde

zikretmek gerekir. Bu durumda aslî maddesiyle beraber konulması için bir sebep yok. Çünkü o, ya sigasında ya da mânâsında şâzdır.

Şazzı, i'lâl ve İbdâl kurallarına aykırı olarak gelen sigaya hasretmiyorum. Örneğin şaz olarak gelen "استحوذ" kelimesinin benzerlerinde olduğu gibi "استحاذ" olması gerekiyordu. Nitekim böyle kural koymuşlardır. Bilakis "اصطبر", "ازدجر" örnekleri olması gereken yere konuldu. Arap lisânında, "ص" ve "ذ" harflerinden sonra "ت" sesini hızlıca çıkarmak mümkün değildir. Arap kulaklarında bu harflerden sonra yadırgamadan "ت" sesini duymak mümkün değildir. Bundan dolayı Araplar bu şekilde bu harfin telaffuzunu ilk defa söyleyenler olarak ت'yi bu kalıpta reddettiler. Kudema dilcilerin itirafına göre de Araplar "ت"yi hiç telaffuz etmediler. Öyleyse "افتعل" sigasında (babında), bu iki kelimeyi koymaya gerek yok. Eğer bu iki kelimeyi sarf vezinlerine koymaya ısrar edersek "افطعل، وافدعل" gibi, sarfta bu iki siganın geldiği yeri açıklarız. Ancak sözlüklere gelince, bu iki kelimenin bütün harflerinin şâz olmaları sebebiyle şekilce uygun olan yere konur. Benzer örnekler için aynı durum geçerlidir.

Kelimelerin ilk harfine göre sıralanmasıyla alfabetik sistem bizi, mu'tel ve mehmûz kelimelerin pek çok probleminden kurtarmıştır. Sonra bilinçli ve dikkatli, yeni bir araştırma ile kelimelerin bu türünde inceleme yapmak gerekir. Çünkü çağdaş görüş, onu, tek bir asıl/kök sahibi kabul etmektedir. Diğer durumlar ise bu asıl üzerine sonradan arız olan gelişmelerdir. Bu kelimelerdeki araştırma sona ererken eğer mümkün ise, aralarında tam bir açıklamayla beraber onu kendi yerine koymaktadır.

Sözlükler, bablarında, fasıllarında, maddelerinde karışık ve düzensiz olursa, bu sözlüklerdeki karışıklık maddelerinde daha fazla ve daha şiddetli olarak göze çarpar. Burada her hangi bir şeye dikkat edilmez. Mecâzî mânâ, hakîkî mânâ ile; zamanda önce olan sonra olanla; müştakların biri diğeriyle karışır. Bazen siga, olması gereken konumu dışında da birkaç defâ zikredilir. Açıklaması, sözden daha fazla gelir, hepsi de aynı anlama sahiptir. Madde, sebepsiz yere fiille, isimle, sıfatla veya buna benzer bir şeyle başlayabilir. Araştırmacının, aradığı anlamı bulabilmek için, aradığı kelimenin bütün mânâlarını okuması gerekir. Bu karışıklığı İbn Sîde fark eder ve mukaddimesinde yazmakta beis görmediği bir

metot koyar. Fakat ona uymaz. Es-Sağânî de el-Ubâb adlı eserinde bu türden bir düzen koymaya gayret eder, fakat sınırlıdır. İsevîler ve Arap Dil Enstitüsü de bu türden bir düzen koydular. Bu ise sözlüklerimizde bulunan en güzel tertiptir.

Sözlük maddeleri, tertibinin düzgün olmaması yanında, sunulmasında, kapalılığında ve kötü açıklanması bakımından da hatâlıdır, eksiktir. Eski sözlük yazarlarının çoğu, özellikle fiil bablarını ve mastarlarını, müteaddî mi lâzım mı; lazım ne ile müteaddî olmuş; isimlerin ve sıfatların müfredi ve cemileri, muarrab ve kökeni, Arapça'ya nasıl girdiği ve ne zaman olduğu, başına gelen değişiklikler, kelime belirli bir üslupla mı yahut serbest mi gelmiş, gibi konuları açıklamaya bağlı kalmazlar. Aksine onların pek çoğundan bazı mutlak kelimelerin sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bundan daha husûsîsi, belirli bir kabileyile ilgili mi, Araplar arasında genel mi olduğudur. Fiiller, sıfatlar ve isimler arasında ayırım yapmazlar. Onların pek çoğu okuyucu nezdinde birbirine karıştırılır.

Kelimelerin kötü yorumlanması kendisini taklit de gösterir. Sözlük ortaya koyan hiçbir müellif yoktur ki kendisinden öncekilerin yorumlarından nakletmemiş olsun. Hatta el-Halîl, el-Esmâî, Ebû Zeyd'in kelimelerle ilgili açıklamalarını her hangi bir değişikliğe uğramadan kaldığını bile görmekteyiz. Diğerleri de bununla övünmektedir. Önceki sözlükler, şöhretine ve verdiği bilgiye –ki bu bilgilerden eskilerin bildiği bizim bilmediğimiz bir çoğu kaybolmuştur- dayanılarak, kelimeyi bilinmeyen bir kelime ile veya açıklanan kelimelerin en az kullanılanı ile yorumlanmasında; müterâdif (eş anlamlı) sözlüklerde faydalı olan ve eş anlamlı değil de açıklanması gerekli olan genel sözlüklerde faydası olmayan şerhlerde; açıklamama konusunda; yerli yerinde şerhi olmayan kelimelerle yapılan açıklamalarda veya mevcut olmayanlarda açıklamada da örnek alınmaktadır. Tabiidir ki, günümüz sözlüklerinde bütün bu durumları göz önüne alarak tanzim etmek gerekir. Bunun yanında sözlüklerde lafızların veremediği faydayı veren resimlere yer vermeliyiz ve onları kullanmalıyız.

Modern ve çağdaş okullar (ekoller) bu eksikliklerin pek çoğunu hissetmiş ve onlardan uzaklaşmaya gayret göstermişlerdir.